

Məlum və naməlum Üzeyir Hacıbəyov*

(**əvvəli 1 və 2 oktyabr tarixli saylarımızda**)

İstiqlalimizin qəbulu! Dövlətimizə Sədaqət! Ü.Hacıbəyova görə bu tələblər milliyyətimdən, dinindən və dilindən asılı olmayaraq ölkədə yaşayan bütün vətəndaşların Azərbaycanca münasibətinin meyan olmalıdır. "İçimizdəki deniklər" adlı məqaləsində "Azərbaycanı mizdakı asudəlik ilə rahat-rahat yaşamaqda olan müxtəlif ünsürlərin içində" kifayət qədər "cümhuriyyətimizi rus dövlətinin bir parçası" hesab edənlərin olduğunu vurğulayır, bu sıraya ilk növbədə hökumət idarələrində işləyən çinovnikləri daxil edir, məhz onlara səbəb bir sıra mühüm işlərin qəsdən görülmədiyi, "bütün rəsmi kağızların, sənədlərin" rusca yazıldığını, "biçərə türk demokratiyasının öz milli dövlətində yə-nə də tərcüman aramağa məcbur" olduğunu göstərir. Çox sərt ruhda yazılmış bu məqalədə müəllif "gizli düşmən" kimi xüsusilə təhlükəli saydığı bu qüvvələrin Azərbaycan dövlətçiliyinə qarşı sui-qəsdə hazır olduğunu bildirir, "bu gün nəzakət və mərhəmət zamanı deyildir! Zaten xainlərə nə mərhəmət!" - deyə Azərbaycan hökumətini "sübhəli görünənləri dərhal rədd etməyə", Azərbaycan xalqını sayıq olmağa, bu işdə hökumətə birgə işləməyə, "dövlətimizə qarşı sui-nyyyətə məlum olan adamları, hansı millətdən olursa-oluns, hökumətə, lazım olan yerlərə xəbər verməyə" çağırır: "Cəndan əziz olan istiqlalımızı əlindən almaq istəyirlər...İstiqlalımızı əldən vermək üçün bu fəvqəladə zamanda fəvqəladə işlər də görülməlidir..."

(Qeyd edilməlidir ki, Azərbaycan dilinin rəsmi dil elan edilməsində baxmayaraq, istiqlaliyətdən artıq bir il keçdikdən sonra da kargüzarlığın rus dilində aparılmasına dəfələrlə münasibət bildirən Üzeyir bəy, ilk növbədə Azərbaycanlıları da daxil olmaqla dövlət memurları üçün Azərbaycan dili kursları açmağı lazım bilirdi).

"Azərbaycan" qəzetinin redaktoru olduğu müddətdə musiqi fəaliyyəti ilə çox az məşğul olan Üzeyir bəy bununla belə Cümhuriyyət dövrü özünün ən möhtəşəm əsərlərindən birini - Azərbaycan Dövlət himnini bəstələyir və özünün ən poetik yazısını Azərbaycançının 3 rengli Bayraqına həsr edərək onun "Bayrağımızı sarıslamaz" başlığı ilə qəzetdə dərc edir: "Müqəddəs bayrağımızın münevver rəngləri günəşin ziya və şəfəqləri kimi təcəlli edir. Zülmət dostu olan sağ və sol düşmənlərimizin xain gözələri bu nurlardan qamaşır.

Münevver bayrağımızın üçrəngli parçasını övci-səmayə qaldıran ağacı iti bir ox olub alqış düşmənlərimizin qara qəlbələrini dəşməkdədir.

Müzəffər bayrağımızı möhkəm tutmuş olan müqəddəs əllərin gətdikcə artmaqla olan qüdrət və qüvvətli zalim düşmənlərimizin nəmərtd belini sındırmaq və alqış başlarını aydirmək üzrədir...

O ağac sınımaz, o nur sönməz, o əl dönməz! Çünki bayrağımız, haqq bayrağıdır. Bir mil lətlətin hüquqi-bəşəriyyəsinin varisidir. Bir millet ki, onun da insan kimi yaşamağa haqqı vardır! Bir millet ki, daha əsir olmaq istemir!...

Zülm və əsərlətin yəqin zəncirilərini çırq-çırq etməyə qadir olmuş bir millətin haqq və hürriyyət bayrağı emməz, sarıslamaz!

Göründüyü kimi, Azərbaycan bayrağının yalnız dövlət simvolu olmayıb, bir millətin azad yaşamaq haqqını təcəssüm etdirdiyini vurğulayan Üzeyir bəy eyni zamanda bu bayrağın təcəssümü etdiyi Azərbaycan İstiqlalının düşmənləri məsələsini də daim diqqətdə saxlayır. Bu mövzuya həsr etdiyi yazılarnın bir çoxunda daxili "gizli" düşmənlərdən fərqli olaraq Azərbaycan istiqlalının "açıq" düşmənlərini Üzeyir bəy adları ilə göstərir.

Bunlar ilk növbədə "Vahid və bülünməz Rusiya" təfərdarları olan Milli Rus Komitəsinin rəhbərləri və fəalları, "daşnakdan dönmə" nasional-bölvşiklər Mirzəyan və Mikoyan, "qırmızı Qarayev" (Əliheydr Qarayev) və b. idi.

Azərbaycan Parlamentinin iclaslarını daim gəniş qışıldırıran "Azərbaycan" qəzetində Üzeyir bəy ayrı-ayrı fraksiyaların ən mühüm məsələlərin müzakirələrində, xüsusilə hökumətə münasibətə tutduğu mövqeyə xüsusi diqqət yetirir. Məs., "sol" (sosialist) fraksiyanın əsas şüarı olan "inqilabçılıq" məntiqini müəllif "dörd bir tərəfə dönmə və heç bir tərəfə səbat etməyən rəngsiz, macəzasız, təbiətsiz bir şey" kimi səciyləndirir, "sol tərəf müxaliflərinin" hökumətin təşkilində iştirak etdiklərini, lakin az sonra ona sorğular verib etimadsızlıq göstərdiyini bildirir. Həmçinin, "sağ" tərəfin hökumət platformasının əsaslarına tərəfdar olduğu, sonra bu əsasları öz əllilə pozmağa çalışdığı vurğulanır, bu cinahın "fərqləndirici əlaməti nə hökumətdir, nə də hökumətsizlik, ancaq durğun suyu bulandırmadır" - deyə nəticə çıxılır. Parlamən kürsüsündə bəzi deputatların hökumətin fəaliyyətinə dair müxalif çıxışlarını "heç bir əsas, heç bir fikir yox! Ancaq şəxsi tərzlər və şəxsi rəqəbatlar var" - kimi izah edən Ü.Hacıbəyov Azərbaycan hökumətinin mütəmadi olaraq böhran keçirməsi, istəfə vermək məcburiyyətində qalmasını əsas səbəbi kimi ilk növbədə məhz Azərbaycan Parlamentinin "məmləkətin halından heç bir şey anlamadığı halda sağ və sol müxaliflərinin" əsasız hücum və tənqidlərini göstərir.

Bu tənqidlərə rəğmən Ü.Hacıbəyov Azərbaycan hökumətinin fəaliyyətini ümumiyyətlə müdafiə edir, xüsusilə bir neçə kabinetdə hökumət başçılar ol-

muş Fətəli Xan Xoyskinin və Nəsib bəy Yusifbəylinin zəhmət və fədakarlığını çox yüksək qiymətləndirir. Azərbaycan tarixində artıq "mühüm mövqe" tutmuş olan F.X.Xoyskinin ən ağır şəraitlərdə hökumətin təşkilini öz boynuna götürməsinə və sonrakı fəaliyyətini "ayrı-ayrı parçalardan əmələ gəlmiş" bir gəmini "firtinalı gündə qorxulu dağların, daşların arasında kamali-ehtiyat və ehtiram ilə fırtına sakit olana qədər salamət keçirmək" ilə müqayisə edir, İngilis generalı Tomsonun "Azərbaycanda ancaq Azərbaycan hökuməti tanınacaqdır" kimi fəvqəladə əhəmiyyətli qərarının birbaşa F.X.Xoyskinin "səyi, çalışması və aqilənə siyasəti" nəticəsində verildiyini vurğulayırdı. Bunun müqabilində Xoyski hökumətini daim "bacarıqsızlıqda" ittiham edən bəzi Parlament fraksiyalarını, xüsusilə "İttihad"çıları, yersiz və haqsız iradları ilə baş naziri tam səbəbi vəziyyətə salıb öz xahişi ilə istefə vermək həddinə çatdırırdıqları üçün kəskin tənqid edir, "istiqlaliyyətimizin hələ rəsmən tamam olmadığı" bir zamanda hökumətin bacarığını, Xoyskinin özü demişən, "Tağıyev fabrikanının 5 arşını ilə ölçməyi" zərərli olduğunu göstərir: "...vəqədə bez oğruyanlar, rüşvətxoqlar və s. cinayət sahibləri varsa və şikayət bunun üstündə isə o halda o cürə xainləri hökumət ilə yə tutdurub məhkəməyə vermək lazımdır, daha hökuməti tələyib yıxmağın mənası nədir?!"

Eynilə, Nəsib bəy Yusifbəyli hökumətinin Parlamentdə "sağdan" və "soldan" aramsız tənqid edilməsi qarşısında Üzeyir bəy hökumətin gördüyü mühüm işləri sadalayır: "Dağ böyüklüyündə iri olan Qarabağ məsələsinin" Azərbaycanı xeyrinə həll edən, "Lənkeranı can tökmədən, qurban vermədən ya-bağları çənqəldən qurtaran", "Ümumqafqaz" - Dağıstan müsəlmanlarına hərtərəfli yardım edən, mütəsəkkil Ordu yaradan, ölkəni rüşvətxor memurlardan təmizləməkdə olan, Universitet açan, "kasıb-küsulublara 3-4 manatə çörək yedirdən", asayış, əmin-amanlıq və rahatlığı bərpa edən, nəhayət, "qəlbində vətən və millət məhəbbəti olub da səmim qəlb ilə çalışan, vuruşan, istirahət nə olduğunu bilməyən hökuməti və onun rəisini işsizlikdə, bacarıqsızlıqda ittiham etməyi" Üzeyir bəy ya "aql və insafdan xali olmağı", ya da artıq başqa bir məqsəd güdməklə izah edir.

Parlamentdə yalnız "Müsavat" partiyasının hökuməti ardıcıl olaraq müdafiə etdiyini, bu fraksiyanın lideri M.Ə.Rəsulzadənin şəxsən "şücaətənə" bir bacarıq və əsaslı dəlillərlə hökumət "müxaliflərini" susdurduğunu və dəfələrlə növbəti hökumət böhranının qarşısını aldığı Üzeyir bəy öz məqalələrində döndə-döndə vurğulayırdı. Görünür ki, bu yazılarda digər sosialistlərin "Zarya" qəzeti "Azərbaycan" qəzetini istəhvə və kinayə ilə "Müsavat" partiyasına mənsub "firqəvi qəzetlə" adlandırı. Bu çıxışa dərhal cavab verən Üzeyir bəy nəzərə çatdırır ki, "Azərbaycan" partiya qəzeti deyil və məsələki "Vətən istiqlalı yolunda çalışmaqdan ibarət" olmaqla "xüsusi firqəvi proqram daxilində məhdudlaşmış". Lakin elə bu cavabında da Üzeyir bəy "heç də gizlətmir ki, mövcud partiyalarınız arasında Azərbaycan istiqlalını kəmalınca, beduni-haşiyyə arzı etmək və bu yol üzünə gedərkən sağ və sola dönmək təərəddüdüdən azad olub rəst bir istiqamət üzrə getmək qəsdini yalnız bir "Müsavat" firqəsində müşahidə ediyimizdən bu firqəni istiqlal xadimlərindən ən sədiqi hesab edir, onun fikr və arzularına qəzetimizdə kəmal-məmnuniyyətlə yer verməyi özüümüə borc bilir!"

Beləliklə, Azərbaycan istiqlalı məsələsi "Azərbaycan" qəzetinin və onun redaktorunun ətrafında bütün hadisələrə, partiyalara, siyasətçilərə münasibətdə əsas meyar olaraq qalır. Bu baxımdan Ü.Hacıbəyov düşmənlərinin Azərbaycan istiqlalına digər yollarla zərbə vurmaq planlarını da açıqlayır, "düən daşnak cərgəsində olub, bu gün bolşevik maskası" geyən, "utanmadan, kələklər qu-rub" hətta Azərbaycan sosialistlərini də fəhlələr qarşısında nüfuzdan salan Mikoyanın, "vətən, millət tanımayan", "parlamən minbərinin mitinq kürsüsündə döndərib bolşevikiyanə çıxışlar edən" Əliheydr Qarayevin Azərbaycan "fü-qəreyi-kasibəsini" Azərbaycan hökumətinədən ayrı salmaq cəhdlərini, bu qüvvələrin təşkil etdikləri fəhlə tətilərinin, xüsusilə 1919-cu il may ayında hazırlanmış genişmiqyaslı iqtisadi tətilin arxasında məhz ölkədə xaos yaratmaq və çevriliş etmək niyyətlərini durduğu nu sübut etdihləri.

"Ciddi imtihanla üzleşmiş" Azərbaycan hökumətinin müsəlman fəhlələri ilə birlikdə bu təhlükənin də qarşısını ala bildiyini böyük sevinclə qeyd edən Ü.Hacıbəyov düşmənlərinin qərəzlə "xan-bəy hökuməti" adlandırdığı hakimiyyətə zəhmətkeş təbəqələrin etimadının sərbəblərini açıqlayırdı: "Azərbaycan fəhləyri-kasibəsi, ümumazərbaycan çüri öz hökumətinin səyi və təlaşı altında indi-ndi ağ gün üzü görməyə qədəm qoymuşdur. İndi-ndi öz varlığını, öz insanlığını dərk etməyə başlamışdır. İndi-ndi öz vətəninə vətən, öz millətini millət hesab edib, azad və əsudə yaşamağa imkan bulmuşdur".

Lakin Azərbaycan istiqlalının təminatçısı olan Azərbaycan hökuməti yalnız mövcud hakimiyyəti yıxıb, "sosializm evi" qurmaq arzusunu gizlətməyən bu arxalı qüvvələrin hücumuna məruz qalınırdı. Parlamentdə təmsil olunan digər partiya və fraksiyaların, "İttihad", "Əhrar" və d. artıq ad hal alan hökumətə qərəzli, tənqidi münasibətinin arxa-

sında çox vaxt şəxsi hakimiyyət arzusu dururdu. Bütün bu amillərin nə qədər təhlükəli olduğunu yaxşı başa düşən Ü.Hacıbəyov həmin qüvvələrə ən ciddi şəkildə xəbərdarlıq edirdi: "Parlamən üzvləri hökumət böhranlarına saymaza yana bir nəzərə baxmağı, zənnimizcə, tərk etməlidir. Bir şey ki, yerindən oynamağa adətəkdə ola, axırda "laxlaq" olur. Dağıqə başına bir böhran törətməklə axırda yəli fəna nəticələrə yətirək ki, məmləkət və əhali böyük zərər və ziyanlara düşər olar..."

1920-ci ilin aprelində Azərbaycanın siyasi mühitində yaranmış vəziyyət Üzeyir bəyin bu xəbərdarlığının heç də əsassız olmadığını göstərdi. Hələ yanvar ayında keçirdikləri gizli qurultayda Azərbaycan Kommunist Partiyası adı altında birleş Bəkdəki bütün bolşevik partiyaları və dəstələri Sovet Rusiyasını-nın güclü dəstəyi ilə "sosializm evinin" qurulması üçün "son və qətiyyəti döyüş" bağladılar və bu yolda ən müxtəlif vasitələrə, o cümlədən siyasi, iqtisadi təxribatlara əl atıldı. Geniş təbliğat və təşviqat maşını işə düşdü və hətta Bakıda olan Türk zabitarları böyük məharətlə bu oyunlara cəlb olundu. Həmişəki kimi "daşnakdan dönmə" erməni bölvşevikləri bu işlərdə bilavasitə iştirak edirdilər və 1918-ci il hadisələrinin sənəsinə görə artıq neçə aylar əmin-amanlıq hökmü sürən Qarabağda yenidən ermənilərin üşyanı başladı. Bütün bu vəziyyətin mürəkkəbliyini yaxşı anlayın Azərbaycan hökuməti ciddi tədbirlər görür, təhlükənin qarşısını almağa çalışırdı. Lakin belə bir ciddi məqamda da Azərbaycan Parlamentində hökumətə ünvanlanmış sorğuların, debatların, tənqid və ittihamların ardı-arası kəsilmirdi. Son nəticədə bir daha hökumət böhranı başladı və hətta hökuməti dəfələrlə bu vəziyyətdən qurtaran M.Ə.Rəsulzadə və "Müsavat" fraksiyası da bu dəfə onun qarşısını ala bilmedi. 1920-ci il aprelin 1-də Nəsib bəy Yusifbəyli Hökumət kabinetinin istefasını elan etdi.

Yeni hökumətin təşkilil Məmməd Həsən Hacımskiyə tapşırıldı. Siyasi görüşlərindən və mövqeyindən asılı olmayaraq bütün Azərbaycan cəmiyyəti görkəmli ictimai və dövlət xadimi, Azərbaycanın istiqlalı uğrunda böyük xidmətlər görmüş və İstiqlal Bəyannaməsini imzalamış, bütün hökumət kabinetlərində ən mühüm vəzifələrdə təmsil olunmuş, Müsavat Partiyasının üzvü, kifayət qədər təcrübəli və qətiyyəti siyasətçi kimi tanınan M.H.Hacımskinin yeni hökumət başçısı kimi işə başlayacağına gözəylir...

Bütün bu olayları çox diqqətlə izləyən "Azərbaycan" qəzetinin redaktoru Üzeyir Hacıbəyov öz müşahidələrindən gəldiyi qənaəti, görünür ki, artıq baş məqalə, yaxud, heç olmasa, xülasə şəklində qələmə almağı lazım belə bil-mir, yaxud artıq bacarmır. "Azərbaycan" qəzetinin 1920-ci il 22 aprel sayında, hökumət kabinetinin istefasından 3 həftə sonra, Üzeyir bəyin "Surna" başlığı ilə bir felyetonu dərc olunur. Parla-məntdə yəne də "firqə manevrlərini" bağlandıqı, yeni baş nazirin "ləyaqətini" bundan sonra kimləri "nazir kürsüsünə dəvət edəceyi" ilə ölçüləcəyi kimi satirik qeydlər Üzeyir bəyin baş verənlərə münasibətini çox aydın eks etdirir. Lakin yeni hökumət kabinetinin təşkilini uzadan, Parlament fraksiyaların, xüsusilə "sol"larla və bolşeviklərlə aşkarçılıq danışıqları apararı M.H.Hacımskinin "ləyaqətini" heç bu yolla da ölçmək ar-tıq "mümkün olmur".

Qəzetin 25 aprel 1920-ci il tarixli nömrəsində Hacıbəyovun yəne də "Surna" başlığı altında daha bir felyetonu dərc olunur. "Xammal" sözü üzərin-də qurulun və öldürücü satirik ruhuna görə siyasi pamflet sayıla biləcəklə bu yazısında Üzeyir bəy Azərbaycan Cümhuriyyətinin son dərəcə gərgin və təhlükəli günlər yaşadığı bir zamanda Parla-məntdə və ümumiyyətlə, ölkənin siyasi dairələrində müzakirə olunan məsələlərə belə münasibət bildirir:

"Məsələn, deyirlər ki, əgər biz bolşeviklərə yol verək ki, onlar keçib Anadoluya dolsunlar, o halda bolşeviklərlə türklər birleş imperialistlərə qarşı eləni-müharibə edərlər, bu cür fikirde olanlara xam diplomat demək olar..."

Həttə bunu da deyim ki, Azərbaycanda bolşevik hökuməti qurub, Əliheydr Qarayevi onun başında qoysan, o halda Sovet hökuməti "bizə dəyməz" deyə xəyal edənlərə xam xəyal sahibi demək olar...

Rus slüğündə baqidir və rus qəlbindəki türklük düşmənçiliyi də baqidir. Buna əleyh rus generalından və ya rus müjlikindən ələmi-İslama kömək olar deyənlərə xam siyasətçi demək olar...

Mən demirəm ki, Nikolay hökuməti ilə Lenin hökuməti arasında təfəvüt yoxdur, xeyir! Təfəvüt vardır və o özü də bundan ibarətdir ki, nikolaylar və generaler bizə həmişə "isvoloç" deyib atamıza söydərlər, süylü və raboçi hökuməti məşhur rus müqəbilə ilə anamıza söyəcəkdir."

Bu felyeton-pamflet-rekviyem Üzeyir Hacıbəyovun "Azərbaycan" qəzetində son yazısıdır və onun Cümhuriyyətin süqutuna üç gün qalmış - 1920-ci il 25 aprel tarixində dərc olunması Üzeyir bəyin Azərbaycanın istiqlalına və müs-təqillik ideallarına sona qədər sədiq qaldığının bariz nümunəsidir.

"Cəndan əziz istiqlalın" itirilməsi, "vətən və millət bilməyənlərin" hakimiyyətə gəlməsi, yazılarında döndə-döndə adlarını çəkdiyi Cümhuriyyət xadimlərin bir çoxunun faciəli sonluğu, həbsli, vətəni tərk etməyə məcbur olması... Bütün bu olayları Üzeyir bəyin hansı hisslərlə yaşadığını və nəcə daxili sar-sıntıları keçirdiyini təsəvvür etmək çətin deyil...

Burada xüsusilə nəzərə alınmalıdır ki, bu insanların çoxu Üzeyir bəy üçün yalnız Hökumət, ya Parlamən rəsmiləri deyildilər. Öz həmyaşıdları olan, eyni vaxtda fəaliyyətə gəldikləri və uzun illər bir-əməkdaşlığından keçdikləri Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Nəsib bəy Yusifbəyli, Ələm də çox yaxın ünsiyyətdə oldu-ğu Fətəli Xan Xoyski, Həsən bəy Ağayev və bir çoxları ilə Üzeyir bəyi yalnız əqidə və məslək birliyi deyil, həm də yaxın dostluq, səmimi yoldaşlıq, qarşı-lıqlı hörmət və rəğbət birleşirdi. Üzeyir bəyin Partiya, qardaşı Ceyhun bəy gəndərdiyi məktubların birində Məhəmməd Əmin bəyin, Nəsib bəyin öz xanımı ilə, Şəfi bəy Rüstəmbəyovun (rusca çıxan "Azərbaycan" qəzetinin redaktoru) 1919-cu il sentyabrın 18-də Üzeyir bəyin evində, onun ad gününə toplaş-dıqlarından və həmin məclisdə xaricədə olan dost və həmkarlarını xatırladıqlarından ətraflı bəhs olunurdu.

"Azərbaycan" qəzetindəki fəaliyyəti və xüsusilə onun siyasi publisistikası Üzeyir Hacıbəyovu birmənalı olaraq Cümhuriyyət liderləri ilə bir cərgəyə qo-yur. Faciəli sonluğa və Üzeyir bəyi qarşı-da hələ 28 illik hadisələrə zəngin və şöhrət dolu bir həyat gözlədiyinə bax-mayaraq, tam əminliklə demək olar ki, 23 aylıq Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövrü Üzeyir bəyin həyatında ən azad və müstəqil, ən əsudə və rahat, ən yük-sək ruh və şövg, ən dərin Vətən və Mil-lət sevgisi, ən etibarlı və səmimi dostları və məsləkdaşların əhatəsində qur-maq və yaratmaq ehtirası ilə yaşadığı işiqlı bir dövrdür. Bu dövrdə Üzeyir bəy bütün varlığı, siyasi fəhmi, ictimai fəallığı, qüdrətli qələmi və qəlbli ilə Azərbaycan istiqlalına xidmət etmişdir və Cüm-huriyyətin yaşayacağı təqdirdə onun görkəmli bir dövlət xadimi səviyyəsinə ucalacağı şübhə doğmur.

Azərbaycanda siyasi hakimiyyətin dəyişməsi Üzeyir bəy üçün yalnız istiq-lal və dostlarının itkisi deyil, həyatı üçün də ciddi təhlükənin yaranması de-məkdir ki, "Azərbaycan" qəzetində dəfə-lən dəfə hədəfə aldığı "daşnakdan dönmə nasional-bölvşevik" mikoyanların, mirzo-yanların, "vətən və millət bilməyən" "qır-mızı Qarayevlərin" hakimiyyətə gəlməsi ilə bu təhlükə kifayət qədər real şək-il alındı. Lakin bütün bunlara rəğmən Üze-yir bəy bir çox səbəblərdən bu dəfə Ba-kim tərk etmir. İşğalçı qızıl ordu ilə bəra-bər Bakıya gəlməsi və dərhal işə başla-mış bolşevik dövlətinin əmansız "cəza maşını" da bir sıra səbəblərdən Üzeyir bəyə toxunmur. Həmin səbəblər üzə-rində dayanmadan, bu dövr Üzeyir Ha-cıbəyova Sovet rejimi arasında dila gə-tiriləməyən və gözə görünməyən qarşı-lıqlı bir "sazişin" bağlandığını düşünmək olar.

Hər iki tərəfin bu rəsmən bağlanma-yarı "sazişə" nə dərəcədə əməl etdiyi "Üzeyir Hacıbəyov və Sovet hakimiyyəti" münasibətləri müstəviddə ayrıca bir mövzudur. Lakin hakimiyyətin Üze-yir bəyin Cümhuriyyət dövrü fəaliyyəti-nə "göz yumsa" da onu heç də unutma-dığı, əksinə yerli gəldikcə ən müxtəlif məqsədlərlə istifadə etdiyi də dənilməzdir.

1920-ci illərdə Türkiyəyə mühacirət etməyə müvəffəq olub Sovet diktatura rejiminin Azərbaycanıdakı siyasətini özü-nün buraxdığı kitab və jurnallarda kəskin tənqid edən Məhəmməd Əmin Rəsulzadəyə cavab kimi Azərbaycan Cümhuriyyəti qurulmasından 10 illiyi qeyd edildiyi günlərdə "Kommunist" qə-zetində Əsəd Tahir adı müəllifin imzası ilə "Gözüne girsin, Məhəmməd Əmin Rəsulov!" adlı bir məqalə dərc olunur. Yazıda bayram təntənələrinə həsr olu-

nan gecədə "200-ə qədər türk qızının Azərbaycan himni" oxuduğunu vurğula-yan müəllif M.Ə.Rəsulzadəyə müraciət-lə yazırdı: "Hələ bu himnin kim tərəfin-dən yazıldığını bilsən, bağrın çatlar. Onu Üzeyir Hacıbəyli yazmışdır. O Üzeyir ki, sənin qıxdığının mürtebə "Azərbaycan" qəzetinə müvəqqəti mü-dirlik edirdi. O Üzeyir ki, indi qıxdışda lunaraq öz təşəbbüsü ilə Azərbaycanın 10 illiyi himnini yazmış, türk qızlarına oxutdurur və özü dirijorluq edir. Görür-sənmi, vaxtı ilə bel bağlamaq istədiyin adamlar belə sizə nifrət edərək üz çə-virmiş və Şuralar Azərbaycanın mədəni quruluşu işlərində ən aktiv iştirak edir".

Sırf sovet ideoloji qəlbiləri çərçivə-sində yazılmış bu yazıda həqiqətə uy-ğun yalnız bir ifadə var idi: Üzeyir Hacı-bəyov həqiqədən Azərbaycanıcadə mədə-ni quruculuq işlərində ən faal surətdə iştirak edirdi və təbii ki, dövrün tələbinə uyğun musiqi parçaları yazırdı. Lakin Üzeyir bəyin təşkil etdiyi xorun oxudu-ğu mahnı, heç də Azərbaycan himni ol-mayıb, həmin dövr müayyən bayram-larla əlaqədar bəstələnen və M.Ə.Rə-sulzadənin sonralar "süni marşlar" ad-landıracağı musiqilərdən biri idi. Ü.Ha-cıbəyov Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasının himnini hələ 1944-cü ildə, özü də Stalinin birbaşa sifarişli ilə yazacağıdı.

Təbii ki, bu, sifariş də yalnız Stalinin Hacıbəyov musiqisinin pərəstışkarın ol-ması ilə bağlı olmayacaqdı. Üzeyir bə-yin keçmişini çox yaxşı bilən məkrli rəh-bərin məqsədi bununla Cümhuriyyət himninin müəllifini sonadək sındırmaq, eyni zamanda onun artıq bütün isteda-dı ilə Sovet dövlətinə bağlı olduğunu bəyan etmək idi. Lakin Üzeyir bəy üçün bu himn Sovet Sosialist Respublikası olsa da, Azərbaycan dövlətinin himni idi və əslində bu himni də Üzeyir bəy hansı niyyətlə yazdırmasından asılı ol-mayaraq Stalin Azərbaycan dövlətçiliyi-nə, onun varisi olan əsənlərinin saxlan-masına böyük xidmət etmiş olurdu.

Üzeyir bəyin "Azərbaycan" qəzetinin redaktoru kimi "Müsavatçı fəaliyyəti" məsələsi bir də 1937-ci ildə, Stalin rə-qəyyı maşını artıq tam güclü ilə işlədi-yi zamanda ortaya gəlir.

Üvəlcə Azərbaycan Filarmoniyası-nın həmkarları ittifaqının sədri Akopyan, daha sonra Azərbaycan Konservatori-yasının partiya təşkilatının katibi Kira-nov adlı şəxslər Ax. Dİ Xalq komissarı Sumbatova ünvanladığı məktublarda bütün tutduğu vəzifələr sadalanmaqla Üzeyir Hacıbəyovun "tərk-silah edilmə-miş müsəvatçı" və müsəvat "Azərbay-can" qəzetinin redaktoru olduğu, qarda-sı Ceyhun bəyin həmçinin "Müsavat partiyanın üzvü" kimi Parisə qayıd-ı, Ü.Hacıbəyovun uzun illər ona maddi yardım göstərdiyi, 1918-ci il Bakıda So-vet hakimiyyəti qurularkən İrana qadı-ğı, rəhbərlik etdiyi Dövlət Xoruna Sovet dövlətinin düşmənlərinin - vaxtilə güllə-lənmiş, həbs edilmiş insanların uşaqları-nı götürdüyünü, onların hamısını 1938-ci ildə Moskvada keçiriləcək Azərbaycan İncəsənəti Ongünlüyündə özü ilə birlikdə Moskvaya aparmaya hazırlaşdığını və bu kimi "faktlar" sadə-lənir və belə bir "qaranlıq keçmiş" olan şəxsin SSRİ Millətlər Şurasına deputat-lığı namizədliyinin verilməsi qeyri-məq-bul sayılırdı.

Akopyan "Əməkdar incəsənət xadı-mi, dirijor loanesyanın sözlərinə görə, bu qəzetin ("Azərbaycan" nəzərdə tutu-lur) bir nüsxəsinin xalq artisti Sarabski-də olduğunu da" xatırladırdı.

Təbii ki, aparılan qapalı istintaqın gə-dişində Hacıbəyov müvafiq orqanlara çağırılıb və ondan izahat alınır. Çox qısa şəkildə yazdığı izahatında Üzeyir bəy bütün bu "ittihamları" rədd edir, 1918-ci ildə İrana Bakı Xalq Komissarları Şu-rasının icazəsi ilə apararaq artistlər truppa-sı ilə qastrola gətdiyini, üstəlik, Caparidze yoldaşla birlikdə Bakı kəndlərində han-sısa təbliğat apardığını, "Müsavat" parti-yası ilə heç vaxt, heç bir əlaqəsi olma-dığını, "Azərbaycan" qəzetində yalnız 1919-cu ilin sonlarında 3-4 ay müvə-qəti işlədiyini, nəhayət, qardaşı Ceyhun bəyin hələ 1910-cu ildə Parisə oxuma-ğa gətdiyini, 1919-cu ildə isə ailesini də götürərək həmişəlik Parisə köçdüyünü göstərir.

Üzeyir bəyin bu izahatında göstərdi-yi məlumatları yoxlamaq və onların heç birinin həqiqətə uyğun olmadığını sübut etmək ələ də çətin deyildi. Bunun üçün Mirzə Hacıbəyovun 60, musiqi fəaliyyətinin 40 illiyini böyük təntənə ilə qeyd edir. Üzeyir Hacıbəyov musiqi sahəsin-də əlmi-nəzəri əsərlərinə görə yeni ya-radılan Azərbaycan Elmlər Akademiyası-nın həqiqi üzvü seçilir.

Lakin 1946-cı ildən ölkədəki siyasi ab-hava bir də dəyişir, yenidən ideoloji səhəddə düşmən əxtarları başlanır. Bir neçə təhsil, musiqi, elmi müəssisə və yoldaşla birlikdə Bakı kəndlərində han-sısa təbliğat apardığını, "Müsavat" parti-yası ilə heç vaxt, heç bir əlaqəsi olma-dığını, "Azərbaycan" qəzetində yalnız 1919-cu ilin sonlarında 3-4 ay müvə-qəti işlədiyini, nəhayət, qardaşı Ceyhun bəyin hələ 1910-cu ildə Parisə oxuma-ğa gətdiyini, 1919-cu ildə isə ailesini də götürərək həmişəlik Parisə köçdüyünü göstərir.

1937-ci ilin sonlarında A.X.(b)p MK Bürosunun qapalı iclasında bu məsələ-yə baxılır, yuxarıda göstərilən faktlarla

yanası, U.Hacıbəyovun adının "ifşa edilməsi xalq düşmənləri Ruhulla Axun-dov və başqalarının ifadələrində də "tərk-silah edilməmiş müsəvatçı" kimi çəkildiyi vurğulanır. Müzakirələrin nəti-cəsi kimi Mir Cəfər Bağirovun imzası ilə bütün bu faktları yoxlamaq və bir daha Büroya çıxarmaq haqqında qərar qəbul edilir. Lakin eyni zamanda Hacıbəyo-vun "böyük bəstəkar kimi geniş şöhrətə malik olduğu, həmçinin Azərbaycan kəndlilərinin yerli feodallara və türk sul-tanlarına qarşı mübarizəsi mövzusunda ən uğurlu və istedadla yazılmış musiqi əsərinin - yeni "Koroğlu" operasının mü-əllifi olduğu üçün onun Millətlər Şurası-na deputatlığa namizədliyinin hələlik geri götürülməməsi" qərarə alınır.

Hadisələrin sonrakı inkişafı göstərir ki, həmin faktları heç yoxlamaq da la-zım bilimin, belə ki, bu məsələ bir daha Büroya çıxarılmır. Eyni zamanda Mir Cəfər Bağirovun simasında Üzeyir Ha-cıbəyovun Azərbaycan Sovet hakimiyy-ət dairələrində ən yüksək səviyyədə hamisi olduğu aydınlaşır. Ədalət xətrinə deyilməlidir ki, repressiya olunmaq təh-lükəsinin sovuşmasında cəmi bir neçə aydan sonra Moskvada keçiriləcək Azərbaycan İncəsənəti ongünlüyünə qızğın hazırlıq işləri gətirir və Ü.Hacı-bəyovun özünün və əsərlərinin bu on-günlük proqramının əsasını təşkil etdiyi faktoru da az rol oynamır.

1938-ci ilin fevralında Moskvada Azərbaycan İncəsənəti Ongünlüyünü birmənalı şəkildə Üzeyir Hacıbəyovun triumfu hesab etmək olar. "Koroğlu", "Arşın mal alan", "Stalinə salam" və b. əsərlərinin görünməmiş uğur qazanma-sı Üzeyir Hacıbəyovun yerini artıq So-vet musiqi olimpidə möhkəmləndirir. Bəstəkarə SSRİ xalq artisti adı, "Lenin" ordeni, Stalin mükafatı verilməklə, belə-liklə, onun Sovet hakimiyyəti qarşısında xidmətləri təsdiq olunur. Moskvadakı dekada zamanı həmçinin Üzeyir bəyin Mir Cəfər Bağirovdan qat-qat qüdrətli himayədən olduğu üzə çıxır. Kremldə keçirilən təntənəli axşam qəbulunda Sovet dövlətinin başçısı Stalin Üzeyir bəyi 5 saat öz yanında oturdur və onun-la çox səmimi söhbət edir.

"Böyük rəhbərin" Üzeyir bəyə bu diqqəti onun bədxəhallıran çox ciddi siq-nal olur. Lakin Rəhbərin qayğısı yalnız bununla bitmir. 1938-ci ilin may ayında Stalin Bakıya, Bağirova gəndərdiyi te-leqrafda U.Hacıbəyovun növbədənkə-bir dərhal partiya sıralarına qəbul edilməsi barədə göstəriş verir və Sovet İttifaqı Kommunist Partiyasına qəbul sistemində milyonda bir dəfə baş verən presedent yaranır - namizədliyi müddəti keçmədən, heç kəsədən zamanət alma-dan, M.C.Bağirovun adına 8 səhifəlik bir ərizə yazmaqla Üzeyir Hacıbəyov heç vaxt, hətta Cümhuriyyət dövrü can atmadığı bir işə təhrik edilir - siyasi təş-kiyata üzv olur. 1939-cu ilin əvvəllərində Üzeyir Hacıbəyov Azərbaycan Dövlət Konservatoriyasına rektor təyin olur. Ondan daha əvvəl, 1937-ci ilin əvvəllərindən isə Azərbaycan Bəstəkarlar İtti-faqlarının sədri seçilməklə, uzun illər yalnız müavin olduğu bu təşkilatlarda, nə-hayət ki, birinci mövqələrə çıxır.